

СТАТТІ

Методологія та методика історичних досліджень

Я. В. ВЕРМЕНИЧ (Київ)

ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА В УКРАЇНІ *

3. Термінологічний інструментарій

XX століття стало часом небаченого розвитку знання та його термінологічного впорядкування. У популярному на початку XIX століття в Європі “Розмовнику-лексиконі для освічених прошарків” на 200 сторінках вмістилося 4300 понять, якими охоплювався практично весь обсяг тогочасних знань. Нині лексикологічні CD-ROMи фіксують майже півмільйона слів-понять³⁷. Відбувається невпинний процес дифузії термінів, які “кочують” із природничої в соціогуманітарну сферу і навпаки. Перебуваючи “на стику” природничого і соціогуманітарного знання, регіоналістика запозичує з обох цих сфер переважно ті поняття, які характеризують просторові співвідношення певних об’єктів.

Будь-яка система територіальних відносин ґрунтується на певному баченні структури простору. Сучасні політико-географічні уявлення виходять з постулату про існування двох основних типів простору. Перший — це різні модифікації традиційного географічного простору — політико-географічні, економіко-географічні, культурно-географічні. Їх дослідження спирається на фізикалістські уявлення і картографічні моделі, які склалися ще у XVII—XVIII ст. Другий тип спеціалісти визначають як простір анаморфований, який сам по собі є метагеографічним образом. У його аналізі використовуються образно-географічні інтерпретації³⁸. Коли говорять, приміром, про Європу, то у першому випадку досліджують конкретну геополітичну реальність, а в другому — мають справу зі своєрідним політичним метаобразом, геокультурним узагальненням. У цьому другому вимірі світовий розвиток може бути представлений як “образно-географічна “гра”, а його мегатренди — популярні в масштабах історичного часу географічні образи-маски”³⁹.

Регіоналістика має справу з обома типами простору. Вона вивчає регіони і як цілком конкретні топоси, територіальні спільноти, і як узагальнені семантично насичені образи. На основі образного бачення можуть навіть виникати своєрідні регіональні синдроми, коли образ певного регіону екстраполюється на образ іншого без достатніх для цього підстав. Приміром, уявлення про наявність усталеної регіональної свідомості може бути цілком виправданим, коли йдеться про Західну Україну, і штучним — при характеристиці ряду інших регіонів. Регіоналістика у тому вигляді, в якому вона складається в Україні, часто не має достатнього ем-

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2001. — № 6.

причного матеріалу для аналізу регіональної специфічності і тому тяжіє до образного її бачення.

Для успішної інтеграції регіоналістики в систему інших соціогуманітарних дисциплін важливо наповнити максимально конкретним змістом поняття “територія”. Територія — це простір землі, внутрішніх і прибережних вод, включаючи повітряний простір над ними, з певними кордонами. Територіальна система України склалася ще в епоху феодалізму, коли князь асоціювався із своєю вотчиною, а відносини між феодалами фактично формувалися як відносини між територіями. Територіальний принцип був визначальним у збиранні податків, несенні військової служби. В процесі історичного розвитку територія стала виконувати функції службового утворення, підпорядкованого розв’язанню певного кола проблем.

Максимально чітке окреслення поняття “територія” для української регіоналістики особливо важливе, оскільки після втрати ще у ранньому середньовіччі власної державності вона не являла єдиного етнічного (не кажучи вже про політичне) цілого; нав’язані їй чужі схеми територіального поділу і системи територіального управління були надзвичайно пістрявими і гальмували справу консолідації української нації. Оскільки території були постійно об’єктом політичних домагань, вони неодноразово перекроювалися, видозмінювали свої кордони. Тому просторовий і часовий виміри української історії перебувають у складному, на перший погляд доволі заплутаному взаємозв’язку. Приміром, поняття “Волинь” мало різні просторові конфігурації в часи Волинського князівства, Волинського воєводства, Волинського намісництва, Волинської губернії, Волинської області.

Тривалий розвиток різних територій України в різних державах, різних соціокультурних системах зумовив складний причинний зв’язок між поняттями “регіональна ідентичність” і “ментальність”. Останнє поняття для регіоналістики — одне з ключових, оскільки відмінні ментальні риси населення різних регіонів склалися в умовах відособленості, війн “за спадщину”, розчленованості.

За визначенням авторів книги “Україна: інтелект нації на межі століть”, ментальність (менталітет) — це структура, склад душі людини, етносу, соціуму, співвідношення її елементів і стан останніх⁴⁰. В контексті регіоналістики поняття “ментальність” застосовується для пояснення явищ регіональної ідентичності та її залежності від природних, економічних, соціокультурних чинників. Найбільше такий підхід може дати для з’ясування причин і наслідків регіональної строкатості, наявності двох багат в чому відмінних “Україн”. Те, що західні і східні регіони України демонструють різні ціннісні орієнтації, різні підходи до державної мови, символіки, дістає найбільш конструктивне пояснення через поняття ментальної ентропії. Визначити міру відхилення регіональної свідомості від певного еталону — значить, істотно наблизитися до розуміння явищ регіоналізму. А втім, для цього ще належить створити інструментарій кількісного аналізу таких явищ.

Зрозуміти явища регіоналізації та регіоналізму неможливо, не прояснивши суть поняття “середовище”. Новітні синергетичні підходи базуються на розгляді соціальних організмів як відкритих самоорганізованих систем, а значить, механізмів їх адаптації до довкілля. Регіоналістика відкриває невичерпні можливості для вивчення проблем взаємодії людини і природи, впливу середовища на менталітет, ціннісні орієнтири, стереотипи поведінки.

Поняття “середовище” соціогуманітаристика запозичує з екології (геоекології, антропології). Ним об’єднується комплекс екологічних чин-

ників, що впливають на життя і діяльність людини у певних ареалах — кліматичних, гідрологічних та інших. Навколишнє середовище як певна територіальна цілісність складається з різних природних, природно-антропогенних і техногенних систем та їх елементів. Географи умовно поділяють цю цілісність на природне середовище (як суто природне, так і видозмінене людською діяльністю, природно-антропогенне) і штучне. Останнє складається із створених людиною систем і засобів життєзабезпечення, які потребують постійної підтримки й оновлення. Це в однаковій мірі стосується як стаціонарних техногенних об'єктів (населених пунктів, шляхів, промислових підприємств), так і рухомих (сухопутного, водного, повітряного транспорту). Екологічний баланс у регіоні забезпечується насамперед комплексом природоохоронних заходів. В екології існує поняття потенційного екологічного ризику, останній може обчислюватися у кількісних і якісних показниках.

Безумовно, мають право на існування в історичній регіоналістиці і поняття економічної *освоєності території*, *демографічного навантаження*. Під останнім розуміється відношення густоти населення у даному регіоні до фонові густоти (густиоти населення України). Відповідно до цих показників пропонується визначати рівень екологічного ризику у кожному окремому регіоні ⁴¹.

До числа основоположних понять регіоналістики належить і поняття “комунікація” (від лат. *communicatio* — зв’язок). У практичному слововживанні поняття “комунікація” застосовується найчастіше для характеристики засобів зв’язку і шляхів сполучення. В соціокультурному просторі комунікація звичайно означає передачу інформації у процесі будь-якої діяльності. Традиція як комунікація в часі здійснює трансляцію соціокультурних цінностей від покоління до покоління. Динамічна взаємодія різномасштабних процесів у багатомірному комунікаційному просторі створила безліч рубежів, внутрішніх кордонів. Багато які з них сьогодні поховані під шаром сучасності і нічим себе не виявляють. Але в умовах нестабільності і порушення рівноваги внаслідок ослаблення центру вони здатні проявлятися підвищеною конфліктністю ⁴².

Широковживаним в історичній географії і в регіонально-історичних дослідженнях є поняття “ландшафт”. На думку географів, вся земна поверхня складається з т. зв. природних територіальних комплексів. Країни поділяються на зони, зони складаються з “провінцій”, провінції поділяються на фізико-географічні “райони”. Фізико-географічний район являє собою певне сполучення ландшафтів основних одиниць природного поділу земної поверхні. Для географів, отже, ландшафт — не просто вид місцевості, панорама, пейзаж, а об’єкт дослідження, що має точний науковий вимір. Ландшафт в географічному розумінні, яке має право на існування і в регіоналістиці, це певна територія, що історично відособилася, з притаманним їй сполученням клімату, геологічної будови, з взаємопов’язаними між собою рельєфом, водними ресурсами, флорою і фауною ⁴³. Ландшафт є фактором, який визначає економічні можливості регіону. Він зумовлює тип господарювання, характер міграційних процесів.

Отже, поняття “територія”, “середовище”, “ландшафт” у регіоналістиці мають значення не самі по собі, а в контексті тих зв’язків, які на певному історичному просторі еднають людину з природою, із створеним її руками середовищем і які перетворюють цей окультурений простір у її “малу батьківщину”, “рідний край”. Тому, як вважає А. Швецова, “мова повинна йти не про абстрактну територію, а про особливий історичний ландшафт, специфічний топос, котрий для людини стає місцем її існуван-

ня, тобто її життєвим світом... Топос перетворюється на хронотоп. І саме цей культурний хронотоп, що поєднує географічний ландшафт з історичною пам'яттю, утворює основу для реконструкції одного з елементів національного характеру”⁴⁴.

Ідентифікуючи себе з певним середовищем існування, людина визнає свою регіональну ідентичність. Тут ми підходимо до характеристики цілого комплексу понять, похідних від основоположного для регіоналістики поняття “*region*” (район) — “регіональність”, “регіоналізація”, “регіональна ідентифікація”, “районування”, “регіональна політика”, “регіоналізм” тощо. Регіональність як ознака специфічності певних частин території притаманна всім країнам світу і є атрибутом кожної держави. Процеси регіоналізації мають свої історичні, господарсько-економічні, соціокультурні, етнонаціональні, політичні передумови; їх уважний аналіз і становить предмет історичної регіоналістики. В ролі її головного об'єкта виступають регіони як специфічні соціоекосистеми з розташованими в їх межах поселеннями, ландшафтом, пам'ятками історії і культури. Регіональна ідентифікація виникає на ґрунті усвідомлення населенням даного регіону спорідненості у творенні власної системи життєзабезпечення і спільного духовного середовища. Деформації у цій самоідентифікації, здатні виникати на фоні гіпертрофії регіональних чинників, найчастіше складаються в поняття “регіоналізм”.

Неусталеність цих понять, яка ускладнює процес виділення регіоналістики у самостійний науковий напрям, значною мірою пояснюється розмитістю самого поняття “регіон” (від лат. *regio* — область). Географи розрізняють регіони різних рівнів — від локального і національного до континентального і глобального. Поняттям “історична регіоналістика” об'єднуються і дослідження цілих континентів (“азіатсько-тихоокеанський регіон”), і вивчення окремих країв тієї чи іншої держави. Визначення кордонів таких соціально-просторових одиниць становить певні труднощі. Тому в історичних працях регіон — це частіше якийсь територіальний спосіб виокремлення і узагальнення, ніж предмет дослідження.

У різних природничих і соціогуманітарних науках поняття “регіон” трактується по-різному. Погляди збігаються у визначенні регіону як умовно виділеного простору, який відрізняється від прилеглої території певною сукупністю відносно сталих природних і економіко-географічних зв'язків, що нерідко сполучаються із специфікою національного складу населення⁴⁵. Далі починаються істотні розбіжності.

В традиціях географії, перенесених і у сферу загального краєзнавства — ототожнення (з певними застереженнями) природно-господарських регіонів й історико-географічних країв. За О. Мариничем, регіони, що відрізняються своїм природним середовищем, історичним і економічним розвитком, етнографічними особливостями, “можна називати історико-географічними краями”. Таких країв вчений виділяє 9, відносячи до кожного з них 2—4 сучасні області і виділяючи в окремий регіон Республіку Крим⁴⁶. В основі районування у цій схемі лежать природні чинники — наявність у рівнинній Україні трьох природних зон — степової, лісостепової та зони мішаних лісів, а також двох гірських областей — Українських Карпат і Гірського Криму.

Інші критерії районування кладуть в основу економісти, соціологи, політологи, етнологи. Економісти тяжіють до визначення соціально-економічної системи життєзабезпечення у певних, чітко визначених територіальних рамках. Соціологи здебільшого визначають регіон як частину території держави, яка помітно відрізняється від інших за певними ознака-

ми — природно-кліматичними умовами життєдіяльності, історією, етнічним складом населення, мовою, культурою, релігією тощо, — і досліджують взаємодію цих факторів.

В політології регіон, як правило, має вигляд території зі своїми власними політичними або адміністративними структурами, які у соціальній ієрархії розташовуються переважно між національним рівнем та рівнем місцевих органів державної влади. Регіон виступає при цьому як складова частина якогось духовного (культурного) і політико-територіального соціуму, що має досить чіткі кордони і відносно цілісну (у тому числі господарську і нормативно-інституційну) інфраструктуру свого життєзабезпечення. Особливо розмита дефініція регіону у політичній практиці: тут намітилася тенденція ототожнювати регіон з областю (і навіть з містом республіканського підпорядкування). За цим принципом Україну ділять на 27 регіонів. Пропонується кілька варіантів виділення в ході реформи адміністративно-територіального устрою більших регіонів (ареалів, країв, зон).

Етнологи вважають квінтесенцією всіх існуючих типологій історико-етнографічне районування, оскільки воно складалося історично, позначившись на всій системі традиційної культури, господарювання, соціальних зв'язках, закарбувавшись в історичній пам'яті людей, їх етнорегіональній свідомості та крайовій ментальності — чинниках достатньо вагомим як для власне регіоналізації, так і регіональної політики. На погляд етнопсихологів, територіальні, історичні, геополітичні, етнокультурні, соціально-економічні та соціально-психологічні фактори зумовлюють виникнення регіональних культурно-інформаційних систем. На процес їх утворення впливають історико-культурні особливості території, можливості регіонів у сфері управління і використання результатів власної господарської діяльності, специфіка етноконтактних зон. Соціально-психологічними дослідженнями доведено існування на території України чотирьох виразних культурно-інформаційних систем: центральної, західної, східної та південної.

Своєрідним узагальненням усіх цих підходів може бути сучасний погляд на регіон як триєдиність природного, синтетичного (створеного впродовж тисячоліть існування людського роду) та соціального середовища, що становить функціональний, структурно-галузевий і просторовий компоненти як господарського життя держави, так і навколишнього природного середовища. Новітні підходи до вивчення регіональної специфіки ґрунтуються на вченні В. Вернадського про ноосферу як глобальну соціо-екосистему. Відповідно до таких підходів регіон, будучи просторовою цілісністю, є водночас і територіальною компонентою біосфери, що трансформувалася у ноосферу. Як вважають М. Долішній та Л. Гринів, кожна локальна територія має свій природно-ресурсний потенціал, який підтримує як обмін енергією і речовиною у навколишньому середовищі, так і соціально-економічні процеси. Регіон виступає при цьому як динамічна соціо-екосистема (СЕС), що складається з природної і соціально-економічної підсистем. Саме тут відбувається обмін енергією і речовиною, проходять інформаційні, товарні та грошові потоки. Для кожної СЕС характерна певна еволюція продуктивності — природного капіталу, економічної спеціалізації, асиміляційного потенціалу навколишнього природного середовища. Щоб запобігти дальшому порушенню екологічної рівноваги, завдання забезпечення зберігаючої функції природного капіталу належить розв'язувати насамперед на рівні просторових господарських систем ⁴⁷.

Закладені у таких підходах елементи історизму заслуговують на те, щоб бути врахованими при аналізі явищ регіоналізації і регіоналізму в минулому, драматичних наслідків розчленування України, витоків і проявів регіональної свідомості. Проте історична регіоналістика, якщо вона претендує на статус певного наукового напрямку, конче потребує власного визначення регіону як просторової одиниці.

На наш погляд, *регіон* у її власній системі понять має визначатися як *історично сформований ареал, більш-менш однорідний за економіко-географічними умовами, суспільно-політичними уподобаннями населення, національно-культурною аурою*. Як правило, регіон характеризується специфічною самосвідомістю, спільними територіальними інтересами, домінуванням певних мовних і релігійних орієнтацій громадян. Регіони різняться і за специфікою політичної культури, яка може бути активістською, ситуативною, пасивною. На ґрунті регіональної ідентичності часто виникає тип свідомості, якому притаманний своєрідний “регіональний патріотизм”.

Критерії районування складаються, як правило, на основі історичного досвіду кількох поколінь. Дуже рідко кордони умовного соціокультурного регіону збігаються з тими, що позначені адміністративно-територіальним поділом певної країни. Мало тут може зарадити і традиційний історико-ландшафтний чи етнографічний поділ. Регіони формуються за сукупністю різних ознак — фізичних, економічних, політичних, комунікаційно-інформаційних та інших. Оптимальною основою районування є інтереси людей та національні інтереси держави.

Відсутність науково окресленого поняття історичного (як і соціально-демографічного) регіону призводить до того, що на пізнавальному рівні регіон часто розглядається як проста просторова сукупність територіальних одиниць, котра склалася історично, — областей, районів. Не завжди береться до уваги специфіка регіону як цілості, притаманний лише йому особливий соціально-культурний клімат. Тому маловивченим лишається феномен соціально-територіальної спільності як просторової форми життєдіяльності населення, елемента територіальної структури суспільства. Не завжди враховується, що саме територіальна спільнота виступає носієм регіональної самосвідомості, яка знаходить свій прояв у просторовій ідентифікації населення, територіальних інтересах. Деформації регіональної свідомості можуть призводити до таких негативних явищ, як регіональна замкненість, регіональна обмеженість, регіональне доктринерство. Природно, що всі ці явища мають свої історичні витoki.

Регулювання в регіональній політиці передбачає вивчення глибинних тенденцій розвитку в усіх сферах життя регіонів, а отже, насамперед досвіду спільного проживання їх мешканців у певних природних, економічних, соціально-культурних умовах. Пошук оптимальних шляхів функціонування системи “центр—регіон” передбачає максимально повне врахування специфіки регіону, що склалася історично, особливостей регіонального буття, регіональної політичної субкультури. Тут важливо лише зазначити, що поширене в лексиці географів поняття “регіональне районування” є не зовсім коректним, оскільки слова “регіон” (від нім. *die Region*) і “район” (від фр. *rayon*) є синонімами⁴⁸. Як правило, поняття “район” вживається на означення нижчої таксономічної одиниці порівняно з регіоном.

Рідше, ніж поняття “регіон”, але теж досить часто, в історичній регіоналістиці вживається поняття “*ареал*”. Змістовно вони не тотожні; у випадку з регіоном очевидна більша прив’язаність до адміністративно-територіального поділу. Географи визначають ареал як частину земної поверх-

ні, область, у якій представлена та або інша таксономічна група. Ареали поділяються на *зони* (ділянки). Структура ареалів, яку пропонує географія, для історичної регіоналістики не завжди виявляється придатною, оскільки у ній віддається перевага великим (космополітним) ареалам, що охоплюють цілі країни й континенти. А втім, деякі елементи біогеографічного підходу до визначення структури ареалів варті запозичення й застосування і в регіоналістиці. Скажімо, поняття диз'юнктивних (розірваних) ареалів⁴⁹ може застосовуватися до розчленованих (фрагментованих) людських спільнот. Таким "розірваним" ареалом аж до середини ХХ ст. була вся Україна.

Широковживаними в регіоналістиці є також поняття "край" (область, земля), "поселення" (місто, містечко, село, історичне місто, історичне село). Не всі з цих понять достатньою мірою унормовані, навколо деяких і досі точаться гострі дискусії. Полісемантичність понять "край", "область", "земля" і багатьох інших ускладнює їх застосування як базових у регіоналістиці. Потреба в оновленні і конкретизації понятійно-категоріального апарату (як і у більш чіткому визначенні дисциплінарного статусу) тут відчувається давно, але істотного прориву на цьому напрямку поки що не помітно.

Поняття "*край*", базове у краєзнавстві, особливо розмите і неустале. Воно застосовується і для означення межі чогось, "малої батьківщини", і для поіменування всієї української етнічної території (від нього часто виводять і назву "Україна", що має своє підтвердження в одному з літературних джерел ХVII ст.)⁵⁰. Вживання поняття "край" для означення всієї української етнічної території, як синоніма "України", було особливо характерним для часів Української революції 1917—1920 рр., коли існувала гостра потреба роз'яснювати світові, "хто такі українці і чого вони хочуть". "Наш рідний край, — писав С. Рудницький у 1917 р., — не є Київщина чи Лемківщина, Гуцульщина чи Кубанщина, Холмщина чи Таврія, Полісся чи Чорномор'я, Поділля чи Донеччина, Бойківщина чи Харківщина, Підляшшя чи Херсонщина, Волинь чи Полтавщина, Чернігівщина чи Катеринославщина. Наш рідний край — се велика, багата, славна Україна"⁵¹. Позбавлені впродовж століть не лише власної державності, але й власного імені, українці взагалі тяжіли до безіменних, анонімних самоідентифікацій. Емігранти, що виїздили з України за океан, називали полишену батьківщину "Старий Край" чи просто "Край"⁵².

Цікаве тлумачення співвідношення понять "край" і "Україна" знаходимо у С. Шелухіна. Полемізуючи із поширеними росієцентристськими поглядами на Україну як на "окраїну", він виводив походження її назви від слова "украяти". "“Украяти” — значить одрізати од цілого шмат, який уявляє після сього окремих, самостійний предмет зі своїми краями, межами, кінцями, з своїми окраїнами"⁵³. Отже, "україна — то сторона, край, область", "земля в певних межах, територія", і тільки з бігом часу абстрактне поняття "україна" персоніфікувалося і перетворилося у власне ім'я⁵⁴. До аналогічного вживання поняття "україна" — як синоніма "провінції" — ("по українцях (провінціях)", "по наших українцях в Австрії") вдавався і М. Драгоманов⁵⁵.

В українознавстві поняття "край" усталилося пізніше, ніж споріднене поняття "земля". Останнє сягає ще в часи колонізації території України ранньослов'янськими племенами. Не випадково напрям в історіографії, який передбачав вивчення України за регіональним принципом, В. Антоновичем був названий "земельним". Д. Багалій відштовхувався від іншого поняття — "область" — і називав свій метод "обласницьким". І в тому, і в

іншому випадку розмитість базових понять не пішла на користь оформленню дисциплінарного статусу нового напрямку українознавства. Більш точне і науково виважене поняття “історичне районознавство”, введене в обіг М. Грушевським, з’явилося у надто складний для України час і після смерті автора забулося.

Як синоніми поняття “край” в історичній думці Росії вживалися також поняття “*смуга*”, “*простір*”. П. Семенов обстоював як основу районування поняття “*область*”. Поняття “*район*” існувало паралельно, але впродовж всього XIX ст. лишалося неусталеним. А. Фортунатов спробував його окреслити, охарактеризувавши район як “точно визначену на карті частину земної поверхні, яка відрізняється від інших якими-небудь ознаками”⁵⁶. Не будучи в змозі виокремити системні ознаки району, він то обстоював звичний адміністративний принцип районування, то пропонував умовний “геометричний розподіл”. Зрештою й інший відомий статистик Д. Ріхтер дійшов висновку, що в основу районування слід класти кордони адміністративних одиниць.

Підсумовуючи результати ґрунтовних досліджень, здійснених географами, економістами, істориками, фахівцями інших спеціальностей, В. Горбик та П. Скрипник вважають, що “під поняттям “край” в історико-краєзнавчому плані слід розуміти певну територію, яка підлягає комплексному вивченню. Визначальними аспектами у вивченні територіальних меж кордонів краю є: 1) фізико-географічний; 2) економічний; 3) політичний; 4) етнічний. Причому найважливіше місце серед них посідає фізико-географічний як одна з найменш рухливих ознак при характеристиці історичного району”⁵⁷.

Хорологічні (просторово-регіональні) підходи диктують необхідність оцінки країв за конкретними, притаманними лише їм характеристиками. Місце, простір, територія тут виступають як інтегруюче начало, а тому просторове окреслення меж країв становить для регіоналістики пріоритетне завдання. Завдання тим більш непросте, що, як було відзначено вище, просторові межі поняття “край” повністю залежать від часових. Штучні спроби районізації можуть працювати на перспективу, але для історії всілякі спроби перекроювання території “заднім числом” неприйнятні.

Отже, при визначенні найбільш укрупненої конфігурації країв чи регіонів певної історичної доби науковці мають відштовхуватися від тих схем, які саме для того часу були прийняті офіційною статистикою і достатньою мірою усталені. Найбільш прийнятним в історичному районуванні для XIX — початку XX ст. уявляється поділ на п’ять регіонів: Правобережну, Лівобережну, Південну, Слобідську і Західну Україну. Такого п’ятичленного поділу дотримуються автори, по суті, всіх курсів з історії України, що, зрозуміло, не виключає виокремлення і більш дрібних країв. У сучасній Україні теж найчастіше виокремлюють 5 регіонів — Західний, Західно-Центральний, Східно-Центральний, Південний і Східний.

Частовживаною у регіоналістиці структуроутворюючою одиницею виступають історико-етнографічні регіони, які склалися історично, на основі стародавніх етноплемінних спільностей, і розрізняються своєрідністю традиційно-побутової культури та етнорегіональної самосвідомості. А. Пономарьов виокремлював 14 таких регіонів: Середня Наддніпрянщина, Полісся, Поділля, Волинь, Галичина, Підкарпатська Україна, Покуття, Буковина, Північна Бессарабія, Південь України, Крим, Донщина, Слобожанщина, Сіверщина⁵⁸. У пам’яткознавстві існує і поняття архітектурно-етнографічного регіону, що характеризується насамперед відмінностями у народній архітектурі та побуті. За такими ознаками виокремлюють

ться: Середня Наддніпрянщина (Правобережна, Лівобережна), Полісся (Східне, Центральне, Західне), Карпати (Прикарпаття, Закарпаття, Буковина), Поділля, Слобожанщина (Східна, Західна), Південь (Східний, Західний, Нижня Наддніпрянщина)⁵⁹.

Від традиційних схем регіоналізації відштовхуються автори численних проєктів реформування адміністративно-територіального устрою України в ході дискусій, що ведуться на різних рівнях. Висловлюється чимало пропозицій щодо укрупнення регіонів, включаючи ідею самоврядування великих регіонів на основі кількох сучасних областей. На сторінках газети “День”, приміром, В. Колесниковим була запропонована ідея створення 10 регіональних об’єднань і одного столичного округу⁶⁰. Втім, ідея створення 9—10 великих адміністративних одиниць, що територіально мають збігатися з економічними районами, зустрінуто в суспільстві неоднозначно⁶¹. Неконструктивним вважається і так званий історико-ментальний підхід, що ґрунтується на пропозиціях відтворити в сучасному територіальному устрої адміністративні одиниці минулих епох (Галичина, Волинь, Підкарпатська Русь, Таврія тощо). Згаданий В. Колесников, до речі, віддає данину обом — економічному й історико-ментальному — підходам.

Хоч про буквальне відтворення історичних регіонів України в сучасному адміністративно-територіальному поділі говорити не доводиться, наукове осмислення реалій, створених багаторазовими змінами “внутрішніх кордонів” української території є надзвичайно важливим завданням. Основними одиницями адміністративно-територіального поділу в різні часи були землі, волості, воєводства, повіти, полки, сотні, намісництва, губернії, комітати, жупи, округи, райони, області. Як просторові форми організації суспільного життя вони певною мірою структурують картину організації управління на місцях на різних історичних етапах, допомагають створити оптимальне уявлення про регіональні та інші групові інтереси, особливості ментальності населення різних частин України, національні традиції в побуті. Кожен тип перелічених територіальних утворень тією чи іншою мірою був об’єктом хронологічних досліджень.

Початки адміністративно-територіальної організації на українських теренах можна вбачати у *землях-князівствах* Київської Русі (Київській, Чернігівській, Турово-Пінській, Волинській, Галицькій). Перетворення слов’янських союзів племен у землі-князівства відбувалося в міру розвитку феодальних відносин і зміцнення князівської влади. Як вважав М. Володимирський-Буданов, з кінця X ст. члени князівського роду “*ділять між собою владу територіально*”, цей порядок і створив т. зв. удільну систему⁶². Відтоді землі-князівства з осілими в них династіями втягуються у процес державотворення. Швидкий економічний розвиток окремих земель, міст, складання регіональних ринків зумовив істотні зміни в усій політичній системі Русі. Землі перестають бути просто територіальними одиницями, перетворюючись в осередки політичної влади. На думку М. Павлова-Сільванського, землі Русі були аналогами таких великих територіальних князівств Європи, як Нормандія, Бретань, Фландрія, Бургундія; їхні володарі, як і західні титуловані сеньйори, здійснювали владу не лише над власними володіннями-доменами, але й над вільними громадами та боярськими володіннями⁶³.

Природно, що поняття “земля” виступає як ключове в аналізі процесів феодальної роздробленості Русі. М. Грушевський писав про “автономні, незалежні землі-князівства”, що визнавали над собою старійшинство київського князя. Відносини між ними від середини XI ст. багато в чому нагадували федерацію, але брак органів федерального устрою дозволяє го-

ворити не про федеративний устрій, а лише про певні елементи, з яких він міг би утворитися⁶⁴.

В традиціях радянської історіографії (які беруть свій початок від зауважень Й. Сталіна, А. Жданова та С. Кірова на проект підручника з історії СРСР) землі трактувалися як “самостійні напівдержави”, які виникли в кінці XI ст. внаслідок розвитку феодальних відносин у Київській Русі. Б. Рибаків, як і Павлов-Сільванський, порівнював князівства-землі із західними королівствами, зазначаючи, що така форма політичного устрою відповідає умовам розвинутого феодалізму⁶⁵. С. Юшков вважав, що кожне з князівств-земель було феодальною монархією⁶⁶. По суті, з ним солідаризується і П. Толочко, який вважає, що загальноруський устрій політичної влади і в часи роздробленості ґрунтувався “на принципах ранньофеодального монархізму і федералізму”⁶⁷.

Деякі дослідники, наприклад В. Бодрухін, вважають термін “земля-князівство” (як і “князівство-королівство”) дуже невдалим, таким, що не пояснює суті нового явища в державному житті Русі. Замість нього пропонується поняття “територіальне князівство”, яке вже давно використовується західноєвропейськими науковцями⁶⁸.

Землі Київської Русі поділялися на *волості* — невеликі, не усталені чітко територіально-адміністративні одиниці, що передавалися князем під управління волостеля (старости). Волості зберігалися і в утвореній 1199 р. Галицько-Волинській державі, але юридично оформленого адміністративно-територіального устрою і тут не існувало.

Успадковане від Давньої Русі поняття “землі” як осередку територіально-політичної організації суспільства виявило дивовижну життєздатність. У тому, що назви земель давньоукраїнського (руського) періоду виявили велику стійкість до нав’язаних пізніше чужих територіально-адміністративних схем і дійшли до наших днів, М. Дністрянський вбачає доказ наявності у відповідних регіональних спільнот міцної етнічної, соціально-економічної та інформаційної основи. “Сам факт існування таких історичних земель, як Галичина, Волинь, Сіверщина та ін. нагадував наступним поколінням про їх історичне минуле. Таким чином, утверджене в свідомості сучасників давня організація територіального політико-адміністративного устрою стала носієм історичної пам’яті, фактором боротьби за повернення національно-державних прав”⁶⁹.

До кінця XIV ст. Велике князівство Литовське лишалося, якщо вживати сучасну термінологію, своєрідною федерацією земель-князівств. Особливістю Галичини, яка протягом певного часу являла собою домен (приватне володіння) польського короля, була руська адміністративна система *староств*: будучи намісниками короля, старости зосереджували у своїх руках майже всю політичну і судову владу. Поширення на цю територію польського права і відповідного адміністративного поділу відноситься до 1433—1435 рр. Тут було створене Руське воєводство у складі Львівської, Перемишлянської і Сяноцької земель.

Закоріненість традиційних форм територіального політико-адміністративного устрою у народній свідомості виявилася настільки глибокою, що польсько-литовській державі не вдалося повністю поширити свій адміністративно-територіальний поділ на землі Русі. Поділ на *воєводства*, що генетично виріс із польської удільної системи, не витіснив остаточно старий земельний поділ. І після утворення воєводств у 1434—1436 рр. Холмщина залишилася із титулом “землі”. За Конституцією 1590 р., частина королівщини була виділена в окрему категорію земель. На величезні території південно-східної України (південна Київщина, давня Переяславщи-

на, південно-східна Брацлавщина) державне право Польщі поширювалося лише номінально. Вони управлялися безпосередньо великими українськими магнатами-князями; Острозьким, приміром, належала третина Волині. На думку Н. Яковенко, “княжа домінація над підконтрольними територіями по суті зафіксувала в нових формах їх екстериторіальність”⁷⁰.

Так само міцно закоріненим у народній свідомості було і поняття “*волость*”, яке в політико-правовій практиці Великого князівства Литовського існувало поряд з поняттям “*повіт*” (звідка “*уезд*”). Поступово поняття “*волость*” втратило багатозначність і вживалося лише стосовно общин господарських, княжих та панських підданих і територій, які вони займали. Повіти, як правило, охоплювали більші території, ніж волості. Поняття “*повіт*” має польське походження; повіти існували тоді, коли в російській мові відповідника “*уезд*” ще не було. Повіти входили до складу воєводств⁷¹.

Малодослідженими лишаються *економії* як притаманні Галичині XVII—XVIII ст. територіальні комплекси, що прийшли на зміну староствам. Економії поділялися на “*країни*” на чолі з крайниками. Менш стабільною територіальною одиницею в межах економії були “*ключі*”, які об’єднували кілька сіл⁷².

Угорський політико-адміністративний устрій запроваджувався, починаючи з XI ст., на Закарпатті. Етнічні українські землі були поділені між сімома *комітатами* (*жупами*). Поділ на жупи зберігався і тоді, коли в кінці XVII ст. Закарпаття увійшло до складу Австрійської імперії.

Територіальна організація українських земель часів середньовіччя була предметом спеціальних зацікавлень сотень істориків-краєзнавців — польських, українських, російських. Пік її дослідження припадає на XIX ст., коли після поділів Польщі українські землі, що входили до її складу, стали частинами Російської та Австрійської імперій. Уявлення про величезний розмах історико-краєзнавчих досліджень на Правобережній Україні в XIX і на початку XX ст. може дати ґрунтовна праця Л. Баженова⁷³. Вклад автора в історичну регіоналістику не в останню чергу визначається тим, що йому вдалося на прикладі правобережного регіону простежити процес створення документально-археографічної бази історичного краєзнавства, становлення краєзнавчих організаційних структур, діяльність основних наукових шкіл і напрямів історико-краєзнавчого дослідження Правобережжя.

Спеціальне дослідження адміністративно-територіального устрою Правобережної України XV—XVIII ст. з реконструкцією кордонів чотирьох воєводств — Подільського, Волинського, Київського, Брацлавського — являє собою праця М. Крикуна⁷⁴. Для регіоналістики особливе значення має те, що інструментарій історичної географії дає змогу реставрувати кордони воєводств та інших адміністративно-територіальних одиниць на кожному історичному етапі і простежити їх динаміку впродовж кількох століть, на фоні і в контексті політичного розвитку українських земель. Зокрема, автору вдалося показати гостроту незгод навколо взаємних територіальних претензій коронних і литовських феодалів.

Недостатньо вивченою лишається специфічно українська форма адміністративно-державного устрою, що виникла в часи Національної революції середини XVII ст., замінивши старий адміністративно-територіальний поділ Речі Посполитої. Понад десятиріччя тому Я. Дашкевич писав про полково-сотенний лад XVII—XVIII ст. як про штучну “білу пляму”⁷⁵; спеціальних досліджень цього устрою бракує і понині. Для регіоналістики вони могли б мати принципове значення: адже *полки*, *сотні*, *курені* як міс-

цеві центри політико-адміністративної, військової, цивільної і судової влади продемонстрували величезний мобілізаційний потенціал і в тій чи іншій формі проіснували півтора століття. Краще досліджене у просторовому плані Запорозжя, яке також становило окрему військово-адміністративну одиницю (*територія Вольностей Війська Запорозького низового*). Управління цією територією здійснювала Січова рада на чолі з кошовим отаманом (гетьманом). Традиційно вона поділялася на 38 куренів; на прилеглих до Січі територіях у XVIII ст. було утворено 8 паланок.

Після того, як за “Вічним миром” 1686 р. Правобережна Україна відійшла до Польщі, полковий устрій тут було невдовзі скасовано і відновлено поділ на воеводства, повіти і староства. Лівобережна Україна (Гетьманщина), що лишилася у складі Російської імперії, зберігала полковий устрій (10 полків) до 1708 р., коли Петро I поділив країну на 8 губерній, з яких 2 — Київська і Азовська — були сформовані на українських землях. До 1764 р. паралельно із загальноросійською адміністрацією у Київській губернії з перервами зберігалось гетьманське правління, у віданні якого перебували цивільні справи. У цей час, як показав О. Гуржій, територіальні межі “Козацької держави” не були сталими і час від часу піддавались коригуванню. Уряди Росії, Польщі, Туреччини чи Кримського ханства при розігруванні різних політичних комбінацій перетворювали українські землі на своєрідну заставу. Досить прозорий кордон між Україною і Московією було законодавчо ліквідовано 1754 р., хоч митниці продовжували існувати аж до початку 80-х рр. Кордон між Малою Росією і Польщею було врегульовано у 1783 р., але цей кордон проіснував лише 10 років ⁷⁶.

На новоосвоюваних переселенцями з України землях Слобожанщини полковий устрій (5 полків) існував з середини XVII ст. до 1765 р., коли на землях слобідського козацтва було створено Слобідсько-Українську губернію.

В обох імперіях, у складі яких українські землі опинилися після поділів Польщі, в основу районування клався не етнічний, а спотворений історичний принцип. За таким принципом, зокрема, будувалися *коронні краї* в Австро-Угорщині, які мали внутрішню автономію. Українські землі тут ніколи не становили окремої адміністративної одиниці. У 1774—1849 рр. вони входили до коронного краю, який мав назву “Королівство Галиції і Лодомерії”, у 1861 р. Буковина стала окремим коронним краєм. Розмежування Галичини на українську і польську частини було головним пунктом політичної програми галицьких українців, але реалізувати його так і не вдалося. До 1867 р. коронні краї ділилися на округи і дистрикти, пізніше — на повіти і громади.

В регіональних дослідженнях західноукраїнських науковців нав’язаний згори адміністративно-територіальний поділ не брався до уваги. Для визначення територіальних меж у дослідженнях використовувалися історичні назви — Галичина, Червона, або Галицька, Русь (Д. Зубрицький, С. Томашівський), Галицько-Карпатська Русь (Я. Головацький), Галицько-Володимирська Русь (С. Шараневич), Червона Русь (О. Партицький), Русь Галицька, Буковинська й Угорська (С. Перфецький), Гуцульщина (І. Франко). Після входження Закарпаття до Чехо-Словаччини (1919) за утвореною у складі останньої адміністративною одиницею (меншою за територією) утвердилася назва “Підкарпатська Русь” ⁷⁷. Саме ця назва (поряд із неофіційною “Карпатська Україна”, у 1939 р. узаконеною як назва автономної карпатоукраїнської держави) фігурує на означення Закарпаття в історико-географічних працях, що вийшли друком у міжвоєнний період і пізніше.

Збірне поняття “Західна Україна” було в ужитку з часів “Руїни” і поділу України на дві частини по Дніпру. Впродовж XVIII ст. ним охоплювалася територія Галичини, Поділля, Волині, Побужжя, Закарпаття; від часу поділів Польщі ця назва закріплюється переважно за українськими землями, що увійшли до складу Австрії, а після Першої світової війни — за територією, що відійшла до Польщі. За Ф. Заставним, до складу Західної України входили такі історико-географічні та етногеографічні землі: Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Західне Поділля, Покуття, Передкарпаття, Надсяння, частини Холмщини, Підляшшя, Більщини, Лемківщини, Бойківщина, Гуцульщина, а також Буковина і Закарпаття⁷⁸.

В Російській імперії зняряддям включення України у загальноімперську політичну систему стала здійснена Петром I губернська реформа (1708—1710 рр.), яка мала на меті посилення вертикалі виконавчої влади (губернатори стали “очима і руками” самодержця на місцях)⁷⁹. Губернська система довела свою життєздатність, проіснувавши понад два століття. Для України вона означала інструмент остаточного знищення решток колишньої автономії. У 1719 р. запроваджено поділ губерній на повіти, які існували до 1775 р.

Наступна губернська реформа здійснювалася Катериною II з метою зміцнення унітарної системи управління. Щодо України, Ліфляндії і Фінляндії існувала спеціальна секретна інструкція генерал-прокурору Сенату А. В'яземському про необхідність їх обрусіння (щоб вони “перестали дивитися, як вовки в лісі”, а саме ім'я гетьманів зникло)⁸⁰. Новий адміністративно-територіальний поділ країни базувався на суто формальних ознаках. До уваги бралася майже виключно чисельність населення. Історичні, національні та інші чинники ігнорувалися. Зняряддям даної уніфікації стало запровадження у 80—90-х рр. XVIII ст. паралельно з губернською системою укрупнених адміністративних одиниць — *намісництв*. Намісник мав права генерал-губернатора. У 1797 р. поділ на намісництва було скасовано і відновлено губернський поділ. Проте нетривале існування намісництв завдяки їх географічно-статистичним (топографічним) описам відкрило новий етап в українському джерелознавстві і справило помітний вплив на розвиток історичної регіоналістики.

Величезний джерельний масив становлять і описи *губерній*; він широко використовувався, зокрема, при підготовці 26-томної “Історії міст і сіл Української РСР”. Певну складність у дослідженні губернського устрою створюють часті зміни й перейменування, а також те, що крім 9 губерній, які на початку XX ст. неофіційно вважалися “малоросійськими”, українці компактно проживали і в інших губерніях, зокрема Воронезькій, Курській, Мінській, Бессарабській, Області Війська Донського тощо.

Недосконалий адміністративно-територіальний поділ, в якому не враховувалися належним чином ні природні, ні економічні, ні етнічні чинники, гальмував, ясна річ, не лише історико-регіональні дослідження. Як і в добу Центральної Ради, в радянські часи робилися численні спроби його оптимізації. Всі вони або не досягали стадії практичної реалізації, або виявлялися невдачливими. З 1932 р. поступово запроваджувався перехід до *обласного районування*. Радянська влада відверто виявляла прагнення до уніфікації територіальних одиниць, маскуванню соціокультурної розбіжності між Правобережною та Лівобережною Україною. В основу обласного районування було покладено пріоритет виробничого принципу, посилення централізації управління економікою і партійного контролю на місцях. Оскільки в своїй основі така організація адміністративно-територіального устрою дісталася у спадок незалежній Україні, питання про її реформування рано чи пізно постане у практичній площині.

Конституцією України передбачено існування двох типів адміністративних одиниць — адміністративні одиниці окружного типу (область, район) і населені пункти як адміністративні одиниці (місто, селище, село). На те, що у наявності таких двох типів адміністративних одиниць об'єктивно закладена суперечність, звертає увагу М. Дністрянський. Адже, з одного боку, кожне поселення прагне забезпечити внутрішнє самоврядування, а з другого — його не можна відривати від території, яка його оточує і обслуговує⁸¹.

В системі понять історичної регіоналістики пріоритет традиційно віддається поняттю “місто”. Історія міст і сіл — головний об'єкт регіональних і локальних досліджень уже більш як півтора століття. Точніше було б говорити про історію поселень або населених пунктів, оскільки між містами і селами існує проміжна ланка — колишні містечка, сучасні селища міського типу; спеціальної уваги потребують і міські агломерації. Але цих родових понять історики за традицією уникають.

Підвищена увага до міст в історичній регіоналістиці пояснюється насамперед їхньою функцією збереження історичного минулого, своєрідної аури, властивої певному регіону, культурної і національної ідентичності. Являючи собою водночас етноісторичну, архітектурну, соціально-економічну цілісність, місто виступає хранителем історичної пам'яті і відповідної соціонормативної культури. Воно покликане забезпечувати безболісну відмову від того, що відживає свій вік, і заміну його новим у такий спосіб, щоб не порушувати усталений образ міста і водночас забезпечувати його виробничі, транспортні та інші потреби, комфортність життя його мешканців. Тому міста — завжди в фокусі уваги краєзнавчої і пам'яткоохоронної діяльності, хоча не можна не визнати, що теорія містознавства відстає від розмаху урбанізації.

З поняттям “місто” нерозривно пов'язані поняття “урбанізація”, “урбаністика” та інші, що походять від лат. *urbanis* — міський. Під урбанізацією звичайно розуміють процес зосередження населення у великих містах, а також поширення рис і особливостей, притаманних місту, на сільські поселення. Урбаністика являє собою галузь знання, що вивчає історію міст, їх розміщення, історію міського господарства, міського самоврядування, принципи містобудування тощо; вона виробляє класифікаційні критерії, які створюють науковий фундамент для віднесення того або іншого населеного пункту до категорії міст і для поділу міст на певні категорії. Нині у світовій практиці до категорії міст прийнято відносити поселення, що мають понад 12 тис. мешканців, коли більша їх частина зайнята несільськогосподарським виробництвом. Втім, єдиного, загальноприйнятого визначення міста поки що не запропонувала жодна з наук, які ними займаються. Економісти критерієм міста вважають характер основного джерела засобів існування населення, географи — морфологічні особливості території, соціологи — наявність і функціонування окремого міського співтовариства. Критерії поділу населення на міське і сільське в різних країнах різні і не завжди чітко визначені.

Існує кілька класифікаційних принципів, що дозволяють об'єднувати міста за різними параметрами. За функціональним призначенням міста поділяються на економічні і неекономічні; за господарським профілем — на промислові, портові, курортні тощо, за адміністративним значенням — на міста державного, обласного та районного підпорядкування. Розрізняють міста-мільйонери (з населенням понад 1 млн чол.), найбільші (500 тис. — 1 млн), великі (100—500 тис.), середні (50—100 тис.) і малі міста (до 50 тис. чол.). В Україні налічується 448 міст, у тому числі міст-мільйонерів — 5, найбільших — 4, великих — 41, середніх — 53. Найменше за кількістю населення — м. Угнів Львівської обл. — 1,2 тис. чол.⁸²

Кожне місто має власну систему управління, корені якої у багатьох з них сягають у сиву давнину. В українських містах впродовж XIV—XVIII ст. (у Києві — до 1835 р.) було поширене магдебурзьке право з певними ознаками самоврядування. В таких умовах місто виступало виразником інтересів територіальної громади, що самостійно розв'язувала деякі питання повсякденного життя. Повне або часткове звільнення населення від юрисдикції урядової адміністрації і надання містам права самоврядування на корпоративній основі сприяло виділенню міського населення в окремий суспільний стан і наближенню рис українського міського устрою до відповідного західноєвропейського.

Певні ознаки самоврядування мали і невеликі *містечка*, яких було особливо багато у Правобережній Україні. За М. Грушевським, навіть позбавлені усяких ознак торгово-промислових поселень вони все ж іменувалися “городами”, “местами”⁸³. Офіційно впродовж століть статус їх лишався невизначеним — за роз'ясненнями Городового положення 1892 р. вони характеризувалися як “щось середнє між містом і селом”⁸⁴. Показники їх розвитку не потрапляли у статистичні джерела Міністерства внутрішніх справ, небагато уваги приділяла їм і місцева статистика, що утруднює їх дослідження на різних історичних етапах.

Останнім часом арсенал містознавства збагатився поняттям “*історичне місто*”. На міжнародному рівні воно було вперше зафіксоване 1987 р. в “Міжнародній хартії про охорону історичних міст”. Щоправда, чіткої дефініції поняття “історичне місто” хартія не дала, зазначивши, що усі міста світу — і ті, що постали внаслідок більш-менш стихійного розвитку, і ті, що створювалися за продуманим планом, — є матеріальним виявом тривалого розвитку різних суспільних систем і тому всі вони є історичними. Але далі автори все ж звузили поняття “історичне місто”, віднісши до їх числа ті, які, “крім власних якостей історичного документа, уособлюють цінності, властиві традиційним міським цивілізаціям”⁸⁵.

Основна ознака історичного міста — поділ його на стару і нову частини. Як правило, стара частина історичного міста відіграє роль своєрідного поліфункціонального музейного макрокомплексу. В Україні до числа історичних прийнято відносити міста, вік яких понад 300 років, а також усі обласні центри як такі, що мають великий культурний потенціал. Зберігається і принцип індивідуального підходу до визначення історичного міста. Але очевидно, що статус історичного міста потребує унормування на державному рівні.

Впродовж останніх років у перспективний напрям історико-регіональних досліджень перетворилася соціотопографія історичних міст. Цей напрям, що виник у Німеччині та Польщі на стику урбаністики, демографії, топографії та соціальної історії, відкриває величезні можливості для з'ясування того, як співвідноситься забудова середньовічних міст з соціальною та етнічною структурою населення, якою була престижність та прибутковість тогочасних ремесел. Вивчення під таким кутом зору фінансових книг Львова другої чверті XVI ст. дало багатий матеріал для локалізації “середміських” та “передміських” ремесел, купецького прошарку міщан тощо⁸⁶. Про те, які неосяжні обрії на цьому шляху відкриває застосування новітніх інформаційних технологій, свідчить досвід італійських істориків. Запропоновані ними спеціальні методики дали змогу відтворювати у графічному вигляді зміни, які відбулися в історичних містах впродовж віків, і в такий спосіб коригувати не тільки існуючі уявлення про історію міст, але й стратегічні рішення в галузі сучасного містобудування. На цій основі розпочато велику роботу по створенню “Історичних атласів італійських міст”⁸⁷.

Поряд із поняттям “історичне місто” у науковий обіг увійшов і термін “історичне село”. Нині в Україні є близько 5 тис. сіл, яким понад 300 років. Є й такі, чий вік сягнув за тисячоліття.

Для певного типу сільських поселень з часів Давньої Русі застосовувалося поняття “слобода”, яке пізніше закріпилося в назві цілого регіону. За В. Ключевським, слободи виникали на Русі переважно біля міст і входили до їх складу; це були своєрідні міські спільноти, що утворювалися за цеховим принципом або заняттями населення⁸⁸. Надалі назва “слобода” утвердилася за поселеннями, жителі яких на певний строк звільнялися від податків і повинностей. Утворення слобод було засобом заохочення колонізації неосвоєних земель або повторного заселення тих, які запустіли внаслідок воєн чи татарських нападів. Слобідський козацький ареал утворився, починаючи з середини XVII ст., на теренах колишнього Дикого поля, за путивльським пограниччям Московського царства, шляхом здебільшого стихійних переселень козаків і селян з охоплених полум’ям війни Наддніпрянщини, Поділля, Волині. Головним привілеєм слобожан була вільна, неоподатковувана займанщина, тобто дозвіл обробляти цілину і займатися на вільних землях різними ремеслами.

Село не в меншій мірі, ніж місто, виступає хранителем історичної пам’яті. У тяжкі для України роки, коли міста швидко денаціоналізувалися, саме село берегло рідну мову, традиції, звичаї, що формувалися впродовж багатьох віків. Багато рис української ментальності детерміновані сільським способом життя (О. Кульчицький писав про відбиток “психічної селянськості” на українському характері)⁸⁹. Уже одне це є вагомим аргументом на користь більш інтенсивного дослідження історії села. Краєзнавці обґрунтовано ставлять питання про необхідність державної дослідницької програми “Історичні міста і села України”, видання відповідного довідника. Вирішене питання про перевидання з урахуванням нових реалій 26-томного корпусу “Історії міст і сіл” України.

Природно, що виділення регіоналістики в окремий напрям історичних досліджень потребуватиме вдосконалення категоріально-понятійного апарату, введення нових дефініцій і більш чіткого окреслення тих, що вже є у науковому вжитку. Йдеться про весь комплекс понять, пов’язаних з хорологічними (просторовими) підходами, насамперед таких, як “територіальна структура суспільства”, “соціально-територіальна спільнота”, “територіальні інтереси”, “просторова ідентифікація” тощо. Продуктивною може виявитися запропонована головою російської Ради з глобальних проблем XXI ст. Е. Кочетовим нова методологічна парадигма — *геогенезис*, в основі якої лежить розтин простору за функціональною ознакою на його підпросторові форми (геоекономіка, геополітика, геостратегія, геофінанси, геодемографія, глобальне право, глобальний інформаційний простір тощо). У цій парадигмі вбачаються ознаки нового, філософсько-просторового осмислення буття, відходу від “вісьового часу”, перенесення подій у внутрішній простір і внутрішній контекст, тобто у просторовий об’єм⁹⁰.

З цікавими пропозиціями щодо розширення категоріально-понятійного апарату регіоналістики виступають останнім часом вчені Санкт-Петербурга. Зокрема, заслуговують на увагу їхні рекомендації щодо введення у науковий обіг таких понять, як “демогенез”, “історико-культурна зона”, “культурно-історичний потенціал”, “топохрон” і ряду інших. Втім, важко погодитися з ними у тому, що поняття “історико-культурна зона” може виступати як головна складова регіоналістики, основне операціональне поняття її теоретико-методологічного арсеналу⁹¹. Не кажучи вже про умовність і неконкретність самого поняття “зона”, специфіку того чи іншого

регіону в кінцевому рахунку визначають не історико-культурні, а економічні, соціальні та комунікаційні зв'язки.

Плідною уявляється і обстоювана тими ж авторами ідея “континуїтету” — історичної, етнічної і лінгвістичної безперервності у тому чи іншому ареалі. Для української регіоналістики ця ідея не нова — ще у 70-х рр. XIX ст. П. Чубинський ознайомив Російське географічне товариство із своїми спостереженнями відносно того, що карта діалектів і говорів Малоросії загалом збігається із “поділом Нестора на народці”⁹². На те, що “ареал формування й історичного розвитку праслов'ян за доби бронзи приблизно збігається з корінними етнографічними межами України: Середнє Подніпров'я, Поділля, Прикарпаття, Волинь та південне Полісся”, уже в наш час звертав увагу Ю. Павленко⁹³.

Отже, А. Герд та Г. Лебедев недалеко від істини, коли пишуть, що “народи приходять і йдуть у небуття, змінюються мови й раси, господарські форми, суспільні відносини, зникають археологічні культури й пам'ятки, а історико-культурні зони лишаються, зберігаючи сталі характеристики регіонів (розміри, кордони, іноді навіть імена), створюючи досить стабільну картину світового, планетарного історико-культурного простору”⁹⁴. Про те, наскільки сталими можуть бути виниклі у надто віддалені часи специфічні риси ареальних зон, дає уявлення топоніміка. Слід, залишений на півдні України народами тюркської мовної групи, зберігся у назвах Алтагір, Берда, Бешаш, Каїнкулак, Карачакрак і багатьох інших.

Значення історичної регіоналістики полягає також і у тому, що у взаємодії з археологією та палеоантропологією вона здатна проникнути на глибину, недоступну для етнографії і лінгвістики, аж до епохи антропогенезу. З цього погляду продуктивним є використання в історико-регіональних дослідженнях поняття “*археологічна культура*”. Археологічною культурою називають спільність групи археологічних пам'яток, що відносяться до одного часу і об'єднуються спільною територією та спільними локальними особливостями. Найчастіше певна археологічна культура відображає відособлене існування давніх племен і народів. Дослідження ареалу тієї чи іншої культури (трипільської, зарубинецької, черняхівської тощо), часу її існування дає змогу реконструювати історію племен і народностей у дописемні епохи.

З термінологічного арсеналу археології регіоналістика запозичує й інші узагальнюючі поняття — “*артефакт*”, “*топохрон*”, “*локус*”. Типохронологія — спеціальний спосіб дослідження і описання культурно-історичного процесу, в основу якого покладено вивчення артефактів — характеристик будь-якого матеріального витвору культури і взагалі слідів будь-якої людської діяльності. Артефакти групуються в топохрони — археологічні типи в точних координатах місця (топос) і часу (хронос). Будь-який матеріальний об'єкт, правильно інтерпретований щодо свого культурно-історичного змісту, виступає як топохрон культури, що розкриває її семантичний зміст (семіотику культурного простору). Поняття “*хронотоп*” є симетричним поняттю “топохрон” і використовується для позначення алгоритму самовизначення особи, групи, спільноти у власному культурному просторі-часі. Поняття “локус” (місце, місцезнаходження, місцевий центр) конкретизується як місце перетину комунікацій або як система ієрархічно пов'язаних між собою місць, з яких складається регіон.

Таким чином, регіоналістика здебільшого має справу не з речами (артефактами), не з типами будівель, традиціями або звичаями (ментифактами). В ідеалі її найбільше цікавлять їхні узагальнені типи — тип археологічної культури, тип мови, антропологічний тип. А також специфічна ре-

гіональна культурна традиція — спосіб використання культурного фонду, який забезпечує ефективну взаємодію людини з довкіллям. Узагальнена формула регіоналістики — розгортання архетипів у типи, а останніх у культурно-історичний потенціал регіону (Ат — Т — КІП) ⁹⁵.

Поняття “регіональна мовно-територіальна одиниця”, “говірковий регіон” історична регіоналістика запозичує з лінгвогеографії. Воно застосовується переважно для реконструкції племінних говірок східнослов'янських племен дописемного часу, найперші вияви вирізненості яких датують VI—VII століттями. За Ю. Шевельовим, на території України можна виділити дві такі регіональні мовно-територіальні одиниці — киево-поліську і галицько-подільську. “Було б необережно або й хибно, — вважає він, — називати їх мовами”, або намагатися точно окреслити межі (кордони) цих одиниць-регіонів. Втім, з урахуванням того, що значна частина пам'яток початку писемної доби у східних слов'ян може бути територіально локалізована, на схрещенні даних з реконструйованої праслов'янської мови і писемних текстів X—XI ст. можна здобути відомості про стан мови і мовні інновації пізнього дописемного періоду в їхніх територіальних варіантах.

З п'яти визначених Ю. Шевельовим мовнотериторіальних регіонів, що існували на Східноєвропейській рівнині, найкраще донесли до писемних часів особливості своєї мови носії колишньої киево-поліської групи. Їхній наступ на північ “тривав до новітніх часів і був спинений хіба що встановленням сучасного кордону Білорусі і України вже в XX столітті (хоч триває і далі)”. Водночас північніші регіональні мовно-територіальні одиниці, насамперед полоцько-смоленська, також здійснювали експансію рис свого мовного регіону на південь, що справило помітний вплив на формування української мови. Головну ж роль у формуванні української мови вчений відводить галицько-подільським говіркам у синтезі з південною частиною киево-поліських, а серед політичних чинників, які впливали на цей процес, насамперед відзначає формування політичних осередків у Галичині й Волині і підпорядкування їх київському, на перших етапах дуже експансивному центрові.

Щоб виявити, які риси української мови постали в до- і ранньоісторичні періоди, наголошує Ю. Шевельов, “їх треба *розкопати*, вивести на денне світло, як археолог викопує шар за шаром рештки згаслих культур” ⁹⁶. Зрозуміло, що розв'язати ці завдання, як і поставити остаточну крапку в спорі про існування чи неіснування особливої “давньоруської” мови, здатна саме історична регіоналістика.

Історична регіоналістика в Україні не може обійтися без чіткого визначення понять “*федерація*”, “*федералізація*”, “*автономія*” та інших похідних від них, запозичуючи їх із політико-правової сфери. Про місце, яке займали проблеми федерації в доробку істориків-регіоналістів, свідчить хоча б той факт, що “земельну” школу, започатковану М. Костомаровим та В. Антоновичем, І. Житецький називав “федеративно-обласною”. На його думку, саме ця школа остаточно утвердила принцип народності в історичній науці; не держава, а народ стоїть тут на першому плані. Проте, як справедливо зауважив Житецький, такі підходи мали і свою від'ємну сторону, бо предметом дослідження оголошувався не весь народ, а лише простонароддя; внаслідок цього етнографія дістала однобічний розвиток ⁹⁷.

Осмислення поняття “федерація” (від лат. *federatio* — союз, об'єднання) передбачає в'яснення характеру зв'язків, які існували між окремими землями Давньоруської держави, змісту політичних проектів, що передбачали включення України до Речі Посполитої на правах федеративної частини (Гадяцька угода 1658 р.). Хоч сутність середньовічних уявлень про

федерацію істотно відрізняється від сучасних, історики впевнено застосовують поняття “федеративна монархія” щодо Русі з середини XII ст.⁹⁸, досліджують практичні кроки по втіленню в життя “ідеї перетворення Речі Посполитої у федерацію Корони Польської, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського, тобто Козацької держави в межах, які на той час склалися”⁹⁹. Осмислення традицій федералізму в історії України важливе тим більше, що ідеї її федералізації постійно присутні в сучасному політичному дискурсі (хоч кількість їх прибічників за останні роки помітно зменшилася).

Щодо поняття *автономія* (від гр. *autos* — сам і *nomos* — закон), то воно в соціогуманітарних науках застосовується на означення однієї з форм самоуправління політико-національного утворення в межах однієї держави. Про певні риси автономного статусу в Україні можна говорити щодо Лівобережної України (Гетьманщини) впродовж 1654—1764 рр. Деякі риси автономії мали у XIX ст. Галичина і Закарпаття. За крайовим статутом для Галичини 1861 р. до компетенції крайової автономії належало управління власним майном, культура, шкільництво, шляхи, місцеве самоврядування, деякі сфери соціального законодавства. Забезпечену більшість у крайовому соймі як виконавчому органі крайової автономії мали поляки. На короткий час після революції 1848 р. українці утвердили свої автономні права на Закарпатті, де в 1849—1860 рр. існував окремий Руський округ, а українська мова стала урядовою. Надалі, після запровадження дуалізму Австро-Угорщини (1867), угорський вплив у краї посилювався; українську автономію було втрачено.

В українській політичній думці ідея автономії час від часу зринала і як територіальна, і як культурна; вона ж була покладена в основу утворення УРСР у грудні 1917 р. Дослідження ступеня автономності тієї чи іншої території обов’язкове при аналізі явищ регіоналізації, політичної суб’єктності, особливостей регіональної свідомості. При цьому варто мати на увазі, що в сучасних політичних науках система СРСР розглядається як “грандіозна правова фікція... Оскільки в країні, — вважає російський історик А. Зубов, — не було справжнього права, то і всі державно-правові форми — автономії, самоуправління, природно, не працювали”¹⁰⁰.

Надзвичайно важливою для регіоналістики є група понять, що характеризують рух населення, — “колонізація”, “міграції”, “географічна мобільність” тощо. Для України, значна частина території якої освоєна завдяки колонізаційним і міграційним процесам, чітке окреслення цих понять є особливо важливим. Як вважав М. Грушевський, географічні і колонізаційні особливості української території значною мірою зумовили історичну еволюцію українського народу, так само як і еволюцію його етнічного типу. Багатократні масові переміщення істотно вплинули на процеси формування українського національного характеру, української мови, створивши зрештою “надзвичайну й рідкісну, зважаючи на такий величезний простір, єдність, однорідність і свідомість своєї одноплемінності”. З іншого боку, активні колонізаційні процеси, що відбувалися на сході і півдні України у XVII—XVIII ст., не тільки повернули українській народності простори, втрачені нею під час руху тюркських орд X—XIII ст., але й розсунули старі кордони на схід, в область середнього Дону¹⁰¹.

Поняття “колонізація” (від лат. *colonia* — поселення) застосовується як для характеристики процесу заселення і освоєння запустілих і малоосвоєних територій власної держави (“внутрішня колонізація”), так і для позначення дій, спрямованих на захоплення або мирне освоєння територій, що лежать поза її межами (“зовнішня колонізація”). В. Смолій розрізняє

три форми колонізації — військову, землеробську і торговельну, підкреслюючи, що розсіяння автохтонного населення сприяло прискоренню етно- та соціокультурних процесів¹⁰². Межове географічне положення України та часта зміна її кордонів, за В. Кубійовичем, зумовили стан постійної боротьби її населення за об'єднання української етнографічної території в єдиній українській державі. Відсунутий кочівниками від Чорного моря, український народ знову дійшов до нього в кінці XVIII ст.; у другій половині XIX ст. хвиля української колонізації перекинулася на Підкавказзя і Надволжя, і далі до Азії. Зате на Заході українці під натиском поляків зазнали відчутних територіальних втрат¹⁰³.

Специфікою українських колонізаційних процесів пояснюється і висока міграційна мобільність населення, яка часто була вимушеною. Міграції (від лат. *migratio* — переселення) — це переміщення населення під впливом певних економічних, політичних, екологічних, воєнних чинників. Розрізняють внутрішню і зовнішню міграції (остання охоплюється ще поняттям “еміграція”). Схильність чи несхильність представників того або іншого народу до переміщень визначається поняттями “міграційна валентність”, “географічна мобільність”, “міграційна рухливість”. Через високу (часто вимушену) міграційну рухливість регіони України виразно поділяються на міські і сільські, що позначається диспропорціями в економічному розвитку, ускладнює роботу транспорту.

Варто звернути увагу на те, що зумовлена сполученням природно-кліматичних, історичних, соціально-економічних та соціокультурних чинників географічна мобільність на різних історичних етапах виступала як фактор “гасіння” регіональних відмінностей, формування певних загальнонаціональних стандартів облаштування та поведінки. Переселенці за “московський рубіж”, у Слобідську Україну, засновуючи слободи й міста, будували свою військово-адміністративну організацію за зразком Гетьманщини, управлялися “по своим черкасским обыкlostям”. Саме тому неукраїнський, по суті, регіон став колыскою українського національного відродження. За М. Грушевським, український літературний рух, перша школа українських літераторів виникли “поза межами старої Гетьманщини, в столиці Слобідської України — Харкові”¹⁰⁴. Тут же з'явилися і теоретичні обґрунтування україномовності.

Надалі центр українського руху, як показав В. Сарбей, неодноразово переміщувався географічно — від Києва до Петербурга, знову до Києва, потім до Галичини¹⁰⁵. Показово, що на всіх його етапах історична думка активно впливала на стан національної самосвідомості. В міру того, як окремішність українського народу ставала очевидною, романтично-ідеалістичний спосіб бачення української історії поступався місцем критичному самоусвідомленню і самоствердженню, а сама місцева історична наука втрачала ознаки регіональності і набувала рис самостійного соціального інституту. Не в останню чергу це було наслідком того, що горизонтальний зріз історичного знання істотно доповнив вертикальний.

* * *

Лишається на закінчення розглянути сам процес регіоналізації історичної науки, який І. Колесник вважає однією з її суттєвих особливостей. На її думку, регіоналізація виявляється насамперед у розширенні “географії” історичних досліджень: Київ більше не відтягує на себе кращі сили і не тримає у своїх руках монополію у сфері методологічних та концептуальних проблем української історії¹⁰⁶. Інтенсивний процес створення різнопрофільних регіональних навчально-дослідницьких центрів уже дав вагомий ре-

зультати: добре зарекомендували себе осередки історичної регіоналістики у Харкові, Львові, Дніпропетровську, Одесі, Ужгороді тощо.

Ці, так би мовити, зовнішні прояви регіоналізації сполучаються з внутрішніми — підвищенням питомої ваги проблемної регіоналістики і краєзнавства. Проте співвідношення понять “регіональна історіографія” і “проблемна історіографія регіонів” і досі належним чином не прояснене. Причин тут принаймні дві: 1) поняття “історіографія” ще більш розмите, ніж поняття “регіон”; 2) в літературі усталилися максимально широкі трактування терміну “регіональна історіографія” (як родового по відношенню до краєзнавства) ¹⁰⁷.

Не ставлячи під сумнів правомірність останнього підходу, автор все ж вважає, що коли за основу береться більш вузьке тлумачення поняття “регіон” (як частини країни), то співвідношення краєзнавства і регіоналістики стає зворотним: регіональна історіографія є галуззю краєзнавства, його підсистемою. На думку автора, в поняття “*регіональна історіографія України*” найдоцільніше вкладати:

закономірності зародження, становлення і розвитку історичної думки у певних регіонах;

процес дослідження регіональної специфіки;

аналіз ступеня історіографічної розробки локальних, місцевих проблем;

осмислення здобутків краєзнавства.

Від поняття “регіональна історіографія” слід чітко відмежовувати поняття “*проблемна історіографія регіонів*”. Останнє, на наш погляд, максимально наближене до усталеної в краєзнавстві категорії “регіонально-історичні (історико-регіональні) дослідження”. Такі дослідження прив’язані до даного регіону не територіально, а тематично, і в принципі можуть виконуватися де завгодно. “Горизонтальне” дослідження регіональної специфіки становить основу, каркас проблемної історіографії регіонів. І регіональна історіографія, і проблемна історіографія регіонів входять в систему регіоналістики, яка сьогодні вже не потребує підтвердження свого права на існування у вигляді окремого, міждисциплінарного наукового напрямку.

І все-таки: що потрібно, щоб регіоналістика вийшла з тіні? Як нам уявляється, назріла необхідність у проведенні спеціальної наукової конференції на тему “Регіоналістика в Україні” за участю управлінців, представників гуманітарних, економічних, природничих наук, політичних партій, орієнтованих на регіони. Можливо, в такий спосіб вдасться знайти не лише взаємоприйнятні підходи, домовитися щодо змісту основних категорій, але й зрушити з місця справу видання енциклопедії з регіональних та етнонаціональних проблем, яка загальмувалася внаслідок відсутності коштів. Наступним кроком могла б стати масштабна колективна праця — історія України, написана в регіональному ключі — принаймні як “триєдинство” історії Західної, Східної і Південної України, створене на новітній історіографічній базі із залученням місцевих сил.

Завдання теоретичного переосмислення регіональних вимірів історіографічного процесу вимагають застосування методики, побудованої на виокремленні трьох системних рівнів. На першому рівні у фокусі дослідження має бути *когнітивна (внутрішня) система* історичної науки: теорія і методологія історичного пізнання, дослідницька проблематика, джерельна база, методика і техніка дослідження, спрямована на виокремлення специфічних (“земельних”, “порайонних”) підходів, аналіз детермінованості історіографічного процесу місцевими умовами. Другий рівень передбачає *аналіз інфраструктури* історичної науки — складання і функціонування регіональних наукових шкіл, створення наукових това-

риств, системи архіво- та книгосховищ, історичної періодики, видавничої бази, системи фінансування. Третій рівень — *соціокультурний* — включає в себе аналіз відносин між історичною наукою і суспільством і спрямований на виявлення інтересу до історії у місцевому соціокультурному середовищі, дослідження полеміки у суспільстві щодо спрямованості наукового пошуку, форм залучення населення до краєзнавчої роботи, “регіонального меценатства” тощо ¹⁰⁸.

Серед методологічних проблем, які неминуче доведеться розв’язувати, — проблема співвідношення хронологічних і хорологічних підходів у дослідженні вітчизняної історії. Висловлена ще у 1991 р. О. Прицаком думка про те, що територія (територіалізований час) має займати спеціальне місце в структурі науки історії ¹⁰⁹, потребує конкретизації, насамперед на шляхах нового просторово-політичного підходу до ретроспективного аналізу суспільних явищ. При цьому доведеться дати і чітку відповідь на поставлені тоді ж О. Прицаком запитання: про який саме простір, яку саме територію має йти мова? Адже одна річ — територія Київської Русі чи, приміром, Гетьманської держави XVII—XVIII ст. і зовсім інша — територія сучасної України.

Чітке окреслення територіальних меж регіонів в історичній ретроспективі — справа непроста. Очевидно, що просторові рамки в конкретних історичних дослідженнях мають чітко узгоджуватися з часом: дослідник історії Київщини XVIII—XIX ст. повинен завжди мати на увазі, що утворена у 1708 р. Київська губернія була, за винятком Києва, лівобережною, а відновлена у 1797 р. — розташовувалась на Правобережжі. Регіон дослідження тут, отже, чітко регламентується часовими рамками. Зате, коли йдеться про суцільний, “вертикальний” зріз історії України у великому часовому діапазоні, єдино вірним критерієм визначення територіальних меж дослідження є сьогодинішній державний кордон. За такого підходу історія України — це й історія тюрко-монгольської половецької держави, і історія Кримського Ханату. Очевидно, що, коли у такому ж великому часовому діапазоні досліджуватиметься історія певного регіону, історикам також доведеться орієнтуватися на його сучасні межі.

Однією з складових проблем, з якими неминуче зіткнеться історична регіоналістика, коли справа дійде до всебічного осмислення її доробку, є проблема взаємодії на цьому полі різних наукових шкіл — російських, українських, польських та інших. Сьогоднішні можливості біобібліографії та просопографії відкривають широкий простір для осмислення доробку як дослідників-професіоналів, так і аматорів-краєзнавців, для створення на цій основі ґрунтовних довідників і бібліографічних оглядів.

Наскільки вдасться історичній регіоналістиці знайти своє місце в системі знань про людину і спосіб її життя, залежить і від загального стану історичної науки, і від її взаємодії із суміжними галузями наукового знання. Твердження на зразок того, що регіоналістика “не має своєї теорії”, будуть спростовані лише в ході накопичення знань про регіони та наукового осмислення явищ регіоналізму, регіоналізації, регіональної самосвідомості. Здається, цей час уже недалеко.

³⁷ Гарденберг І. Пізнання: де його межі // Deutschland (Київ). — 1999. — № 6. — С. 51.

³⁸ Замятин Д. Н., Замятин Н. Ю. Пространство российского федерализма. — С. 103.

³⁹ Замятин Д. Н. Географические образы мирового развития // Общественные науки и современность. — 2001. — № 1. — С. 134.

⁴⁰ Україна: інтелект нації на межі століть. — С. 266.

⁴¹ Барановський В. Антропологічний ризик території як важливий показник екологічної безпеки населення // Розбудова держави. — 1999. — № 7—12. — С. 118—123.

- ⁴² Дергачев В. Геополитика. — С. 98—99.
- ⁴³ Смирнова Е. Ландшафт в науке и хозяйстве // Земля и люди. Популярный географический ежегодник. — М., 1976. — С. 43—50.
- ⁴⁴ Швецова А. Культурні проєкції національного характеру // Сучасність. — 2000. — № 7—8. — С. 128.
- ⁴⁵ Зборовский Г. Е. Существует ли региональная социология? // Социс. — 2001. — № 1. — С. 101—102.
- ⁴⁶ Маринич О. Україна: історико-географічні краї // Краєзнавство. — 1993. — № 1. — С. 8—12.
- ⁴⁷ Долішній М., Гринів Л. Соціоекологічна функція регіональної економіки // Вісник Національної Академії наук України. — 2000. — № 3. — С. 25—35.
- ⁴⁸ Мильков Ф. Н. Словарь-справочник по физической географии. Изд. 2-е. — М., 1970. — С. 125—126.
- ⁴⁹ Леме Ж. Основы биогеографии. — С. 29—30.
- ⁵⁰ Див.: Крисаченко В. С. Природа в українській духовності // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — К., 1996. — С. 345.
- ⁵¹ Рудницький С. Україна — наш рідний край. — Львів, 1917. — С. 4—5.
- ⁵² Ажнюк Б. Національна ідентичність і мова в українській діаспорі // Сучасність. — 1999. — № 3. — С. 130.
- ⁵³ Шелухін С. Назва України // Крисаченко В. С. Українознавство. Хрестоматія-посібник. — Кн. 2. — К., 1997. — С. 24.
- ⁵⁴ Там же. — С. 25.
- ⁵⁵ Драгоманов М. Переднє слово (до “Громади” 1878 р.) // Вибране. — К., 1991. — С. 276—336.
- ⁵⁶ Докладніше див.: Горбик В. О., Скрипник П. І. До питання про районування України // Укр. іст. журн. — 1995. — № 1. — С. 3—12.
- ⁵⁷ Там же. — С. 10.
- ⁵⁸ Пономарьов А. П. Наукові основи регіонального районування України // Регіональна політика України. — С. 163.
- ⁵⁹ Актуальні питання виявлення і дослідження пам’яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам’яток історії та культури України). — Ч. 2. — К., 1999. — С. 147.
- ⁶⁰ Колесников В. Коли сліпий веде сліпого, обидва потрапляють у яму // День. — 2001. — 28 лютого.
- ⁶¹ Див.: Дністрянський М. Чи потрібно реформувати адміністративно-територіальний устрій України? // Політична думка. — 2001. — № 1—2. — С. 28—38.
- ⁶² Владимирский - Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. — К., 1907. — С. 37—38.
- ⁶³ Павлов - Сильванский Н. П. Феодализм в России. — М., 1988. — С. 85—95.
- ⁶⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 3. — К., 1993. — С. 207.
- ⁶⁵ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XI—XII вв. — М., 1982. — С. 475, 476, 578.
- ⁶⁶ Юшков С. К вопросу о политических формах русского феодального государства до XIX века // Вопросы истории. — 1950. — № 1. — С. 80.
- ⁶⁷ Толчок П. П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 209.
- ⁶⁸ Бодрухин В. Феодальна роздробленість Русі й еволюція державності // Пам’ять століть. — 2000. — № 4. — С. 29.
- ⁶⁹ Дністрянський М. С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. — Львів, 1992. — С. 19—20.
- ⁷⁰ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — С. 101.
- ⁷¹ Бутенко А. К вопросу о районировании Украины. — Х., 1925. — С. 8.
- ⁷² Смуток І. Адміністративно-територіальний устрій королівських столових маєтків у Галичині XVII—XVIII ст. (Самбірська економія) // Київська старовина. — 2000. — № 6. — С. 34—42.
- ⁷³ Баженів П. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX — на початку XX ст. Становлення. Історіографія. Бібліографія. — Хмельницький, 1995.
- ⁷⁴ Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. — К., 1993.
- ⁷⁵ Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII—XVIII ст. на Україні — штучна “біла пляма” // Пам’ятки України. — 1990. — № 1. — С. 6—8.
- ⁷⁶ Гуржій О. Остаточна ліквідація державних кордонів України в другій половині XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). — Київ—Черкаси, 1994. — С. 85—88.

- ⁷⁷ Див.: Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). — К., 1999. — С. 272.
- ⁷⁸ Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. — Львів, 1993. — С. 122—123.
- ⁷⁹ Див.: Каменський А. Б. Взгляд на историю местного самоуправления // Полис. — 2000. — № 5. — С. 29.
- ⁸⁰ Сборник Русского Императорского Исторического общества. — Т. VII. — СПб., 1871. — С. 346—348.
- ⁸¹ Дністрянський М. Чи потрібно реформувати адміністративно-територіальний устрій України? — С. 30.
- ⁸² Івченко А. Міста України. Довідник. — К., 1999. — С. 4, 31, 116, 117.
- ⁸³ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — К., 1990. — С. 196.
- ⁸⁴ Щегловитов С. Г. Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями. — СПб., 1912. — С. 6—7.
- ⁸⁵ Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 60.
- ⁸⁶ Капраль М. Проблеми соціотопографії українських міст (за матеріалами фінансових книг Львова другої чверті XVI ст.) // Третій міжнародний конгрес україністів. Політологія, етнологія, соціологія. Доповіді та повідомлення. — Харків, 1996. — С. 221—224.
- ⁸⁷ Бокки Ф. Методы изучения истории городов // Новая и новейшая история. — 1999. — № 1. — С. 148—155.
- ⁸⁸ Ключевский В. О. Сочинения. — Т. VI. — М., 1959. — С. 248—249.
- ⁸⁹ Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. — Т. 2. — К., 1995. — С. 714.
- ⁹⁰ Кочетов Э. Осознание глобального мира // Pro et contra (Москва). — 1999. — Т. 4. — № 4. — С. 215.
- ⁹¹ Основания регионалистики. — С. 9.
- ⁹² Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. — Т. VII. — СПб., 1878. — С. 469.
- ⁹³ Павлинко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994. — С. 97.
- ⁹⁴ Основания регионалистики. — С. 9.
- ⁹⁵ Там же. — С. 34.
- ⁹⁶ Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не виборуська мова? 3 проблем східнослов'янської глотогонії // Другий Міжнародний конгрес україністів. Доповіді і повідомлення. Мовознавство. — Львів, 1993. — С. 58—61.
- ⁹⁷ Житецкий И. Смена народностей в Южной России (историко-этнографические заметки) // Киевская старина. — 1883. — Май. — С. 1—5.
- ⁹⁸ Історія України. Під загальною редакцією В. А. Смолія. — К., 1997. — С. 37.
- ⁹⁹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — С. 211.
- ¹⁰⁰ Зубов А. Б. Унитаризм или федерализм // Полис. — 2000. — № 5. — С. 33—34.
- ¹⁰¹ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — С. 8—9.
- ¹⁰² Смолій В. Національна ідентичність у добу глобалізму: історичні традиції та сучасні перспективи // Греки на українських теренах. — К., 2001. — С. 20.
- ¹⁰³ Кубійович В. Положення, границі й територія України // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. — Т. 1. — К., 1994. — С. 18, 23.
- ¹⁰⁴ Міграційні процеси в сучасному світі. — С. 314—315.
- ¹⁰⁵ Сербей В. Г. Національне відродження України. — К., 1999. — С. 24—26; й ог. ж. Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця XVIII — початку XX ст. // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. — Вип. 1. — С. 357—361.
- ¹⁰⁶ Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII — початок XX століття). — К., 2000. — С. 11.
- ¹⁰⁷ Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. — Ч. 5. — Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 10. — Ч. 2. — С. 402—404.
- ¹⁰⁸ Див.: Попова Т. Н. Историографический процесс в региональном измерении (теоретический аспект) // VIII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура". — Ч. 1. — К., 1997. — С. 199—200.
- ¹⁰⁹ Пріцак О. Що таке історія України? // Крисаченко В. С. Українознавство. Хрестоматія-посібник. — Кн. 1. — С. 348.

